

ДУХОМ КОЗАЦЬКИМ ГАРТОВАНИЙ

(Про народознавчу і краєзнавчу діяльність В. А. Чабаненка)

Ірина Павленко, Микола Дмитренко

Колись геніальний Микола Гоголь захоплено констатував: "Наша Україна дзвенить піснями". Не менш талановита в українців й усна народна проза - прислів'я та приказки, загадки, прикмети, казки, легенди, перекази, бувальщини, жарти. Вважається, що найбагатшими фольклорними регіонами України є Поділля, Полісся, Волинь, Середня Наддніпрянщина, Прикарпаття. Своєрідною "білою плямою" на мапі українського фольклору уявляється Нижня Наддніпрянщина. Існує думка, що на цих землях із незвичайною історією нині мало "поживи" для фольклориста, і після того як тут працювали Г. Залюбовський, І. Манжура, Я. Новицький, Д. Яворницький, І. Бессараба, якісь серйозні записи не велися, та й після міграцій, що тут відбувалися, навряд чи можна знайти щось цікаве. Але ж усі пам'ятають про багатство нижньонаддніпрянських збірок кінця XIX-го - початку XX ст., про високу оцінку зібраного в цій місцевості фольклору Ф. Колесою, М. Сумцовим та ін [1]. Записи з Нижньої Наддніпрянщини становлять значну частину зібрання українських історичних пісень, є у складі всіх академічних видань творів так званих традиційних жанрів [2].

У сучасних виданнях з'являється все більше творів, що їх записав великий знавець традиційної народної культури, гідний спадкоємець славетних попередників Віктор Антонович Чабаненко [3] - відомий український письменник і вчений: професор, доктор філології - лінгвіст, фольклорист, етнограф, громадський діяч, автор більш ніж 500 наукових праць із мовознавства, фольклористики, літературознавства, компаративістики, етнографії, укладач фольклорних збірок, збірок постійних народних порівнянь та народної фразеології.

В. Чабаненко народився 12 вересня 1937 р. в селі Єлизаветівці Балківської сільради Василівського району Запорізької (в той час - Дніпропетровської) області. У 1959 р. закінчив філологічний факультет, а в 1962 р. - аспірантуру на кафедрі української мови Запорізького державного педагогічного інституту. У 1966 р. захистив кандидатську дисертацію "Говори долини річки Кінської", написану під керівництвом відомого мовознавця С. П. Самійленка, та працював асистентом ЗДП. У 1968 р. за патріотичні переконання звільнений з роботи, поновлений у 1969 р. 1984 року захистив докторську дисертацію "Мовленнєва експресія й актуальні питання української лінгвостилістики". З цього ж року - завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства ЗДУ. 1987 р. отримав наукове звання професора. З 1985 р. по 1996 р. працював на посаді декана філологічного факультету.

Внесок В. Чабаненка в українське мовознавство досить вагомий: численні монографії, статті, словники (зокрема "Основи мовної експресії" - 1984; "Стилїстика експресивних засобів української мови: У 3-х частинах" - 1993-1997; "Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4-х томах" - 1992 та ін.).

Із 1999 р. В. Чабаненко - член Національної Спілки письменників України, автор книг поезій і поетичних перекладів "Собор душі моєї" (1998), "В гостях у юності твоєї" (1999), "У вічному двобої" (2000), "Оратанія" (2001), упорядник антології "Січовий Парнас. Поетичні твори вихованців ЗДУ" (2000), відповідальний редактор "Вісника Запорізького осередку вивчення української діаспори" (з 2003 р.). Активно займається громадською діяльністю. У 1989-1991 роках був головою Запорізької обласної організації Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Т. Г. Шевченка. З 1996 - голова Запорізького обласного відділення Конгресу української інтелігенції.

Наукова та збирацька робота професора В. Чабаненка в роки української незалежності неодноразово відзначалися: у 1996 р. за "Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4-х томах" (1992) та "багаторічну невтомну діяльність у справі збереження історико-культурної спадщини України" Українським товариством охорони пам'яток історії та культури йому присуджено премію імені П. Чубинського, у 1999 Запорізьким обласним відділенням Українського Фонду культури - премію імені Я. Новицького за збереження, збирання та видання пам'яток усної народної творчості Запорізького краю, у 2000 - Національною Спілкою письменників України і Дніпропетровським музеєм ім. Д. Яворницького за історико-топонімічний словник "Великий Луг

Запорозький" - премію імені Д. Яворницького. У 2002 р. за значні наукові здобутки Віктор Чабаненко отримав звання "Заслужений діяч науки та техніки України".

У родині, де він народився, мав зрости поет або знаний філолог, оскільки і мати, і батько були щедро обдарованими людьми, знали безліч пісень, легенд, повір'їв, бувальщин, переказів, прикмет... Ще в студентські роки від матері записав близько 400 народних пісень (вони ще чекають на видання), що пробуджували почуття та думки. В середині 60-х р. на прохання відомого фольклориста О. Дея, якому подобався спів тодішнього аспіранта-філолога, наспівав 4 почуті від діда історичні пісні. (Ці записи зберігаються у фондах ІМФЕ). Частина родинного фольклорного репертуару увійшла в укладені В. А. Чабаненком фольклорні збірки, прислужилася під час укладання історико-топонімічного словника тощо. У збірці "Січова скарбниця" вміщено твори, записані від матері, - "Сон грішниці", "Зловіщий знак", "Плач Божої матері" та батька - "Осокорі-братки", "Голодомор" (це оповідання передруковане Олесем Волею у збірці народних свідчень про голодомор в Україні), "Правду казали діди" [4].

Отже, лінгвістичні та фольклорно-етнографічні уподобання, інтерес до духовного життя земляків та власних предків виплекані родинною, красою рідної землі й талановитістю земляків, у якій пересвідчився, коли збирав фольклор під час студентської фольклорно-діалектологічної практики (тоді за завданням Інституту мовознавства ім. О. Потебні Академії наук Української РСР записав говірковий матеріал у багатьох селах Запорізької області (записи надруковано пізніше у третьому томі "Атласу української мови"), коли у 1963 р., збираючи матеріали для кандидатської дисертації, пішки пройшов усю долину річки Кінської, зупиняючись у кожному селі і знаходячи скрізь цікавих співрозмовників, чудових народних оповідачів та співаків. Саме ці матеріали стали підґрунтям для наукових узагальнень та оригінальним матеріалом для словників і фольклорних збірок.

Головна мета наукової діяльності професора В. А. Чабаненка - вивчення народної традиційної культури Нижньої Наддніпряни, тому значна частина його праць пов'язана з регіоном, включає питання фольклору та етнографії краю або містить публікації фольклорних творів та посилання на них. Проблема регіональної мовної ситуації присвячені розвідки створеної ним наукової школи "Соціолінгвістична ситуація Нижньої Наддніпряни". 12 захищених під керівництвом В. А. Чабаненка кандидатських дисертацій та ще п'ять тих, що готуються до захисту, поєднані цією проблемою. У кожній з них, відповідно до теми, залучається фольклорний та етнографічний матеріал, зафіксований у книжках та періодичних виданнях, зібраний самим аспірантом, студентами ЗДУ, а часто - науковим керівником.

Працюючи у царині української фольклористики, В. Чабаненко продовжує славні традиції своїх попередників - Я. Новицького, Д. Яворницького, І. Манжури, С. Чернявської та ін. Саме він, з благословення О. Дея та К. Гуслистого, першу свою статтю, надруковану в академічному журналі "Народна творчість та етнографія", присвятив Я. Новицькому, прорвавши мовчання навколо цього імені, і потім неодноразово звертався до наукової спадщини нижньонаддніпрянського етнографа та фольклориста [5]. Привертає увагу той факт, що популярним серед етнографів та фольклористів це ім'я стало вже в пострадянський період (хоч, звичайно, його записи передруковували у академічних виданнях історичних пісень, легенд та переказів і т. ін.). В. Чабаненко нагадав про заслуги земляка-попередника у період відлиги і пам'ятає про них нині, коли працює над систематизацією його фольклорних записів та підготовкою до друку двох томів фольклористичної спадщини невтормого дослідника Запорожжя. Не обійшов увагою й інших збирачів регіонального фольклору [6]. І тому символічним визнанням спадкоємності у вивченні духовної спадщини Запорожжя є присуджені за фольклорно-етнографічну діяльність премії імені знаменитих попередників.

Пов'язані з історією фольклористики факти з'являються у багатьох роботах В. А. Чабаненка. Він член редакційної колегії унікального видання - малої енциклопедії "Українське козацтво" [7], для якої написав майже сотню статей, присвячених історії, видатним особам, дипломатичним зв'язкам, культурі та побуту козацтва, зокрема такі розвідки як "Козацтво і музична та вокальна культура" [7, 227-231], "Козацтво і українська мова" [7, 227-234], "Козацтво і фольклор" [7, 234-

236], статті про діячів української фольклористики та етнографії М. Загірню (Грінченко) [7, 155], О. Стороженка [7, 468], О. Поля [7, 405], про особу, чие ім'я так часто згадується в історичних піснях та легендах - Гната Голого [7, 108], кобзарів Євгена Адамцевича [7, 11], Данила Бандурка [7, 27], Василя Марченка [7, 55], бандуриста Прокопа Скрыгу [7, 45] тощо. У статті "Козацтво та фольклор" В. Чабаненко зазначає: "...Важливо розрізняти власне козацький фольклор (народнопоетичні твори, складені самими козаками) і фольклор про козаків (народні уснопоеетичні твори, що виникли поза козацьким середовищем)", пропонує критерії виділення власне козацького фольклору як важливої складової української фольклорної спадщини ("Щоб визначити належність уснопоеетичного твору до власне козацького фольклору, слід враховувати два головні моменти: час виникнення та першого запису цього твору (якщо є такі дані) та тематику й сюжетно-версифікаційні його особливості. Перевага другого моменту для доказовості більш очевидна..." [7, 234]; подано стислу характеристику (із наведенням найяскравіших вірців) дум, історичних та ліричних пісень, прислів'їв, приказок, легенд, переказів, казок, що виникли у козацькому середовищі або складені про козаків як сучасниками козацтва, так і в наступні часи. У статті автор посилається не лише на загальновідомі твори: у пригоді стали і власні фольклорні записи, зроблені на теренах історичного Запорозжя, часто в родинах козацьких нащадків.

Збірка "Славистичні студії" [8] складається із статей, розвідок та рецензій різних років, присвячених переважно питанням українсько-інослов'янських культурних та наукових зв'язків. У статті "Захарований білоруським мелосом" [8, 47-49] В. Чабаненко висвітлює внесок видатного українського фольклориста, музикознавця, композитора Ф. Колесси у вивчення білоруського народного мелосу.

Серед статей про видатного діяча слов'янської культури М. Богдановича одна - "Видатний поет і слов'янознавець" [8, 72-89] - присвячена рецепції фольклору, в тому числі й українського, у його поезії. Характер вивчення та популяризації білоруського фольклору В. Гнатюком висвітлюється у розвідці "Білорусознавчі інтереси Володимира Гнатюка" [7, 39-47]. В. Чабаненко згадує й про те, що у рецензії на перший том праці Юхима Карського "Беларуси" (Варшава, 1903) видатний український фольклорист порушив питання про білорусько-українські (українсько-білоруські) фольклорні взаємовпливи, "зокрема факту проникнення в білоруське середовище багатьох українських народних пісень". Ця проблема залишається актуальною до сьогодні, особливо після виходу видання білоруських народних пісень Брестської області [9]. Перманентно спалахує полеміка щодо етнічної належності пісень, поширених на теренах Білорусі, особливо на землях, близьких до України [10], що засвідчує актуальність дослідження українсько-білоруських фольклорних зв'язків, характеру рецепції інослов'янського фольклору, фольклору порубіжних регіонів тощо. Тому не втратили актуальності і статті В. Чабаненка про українську мову та культуру, видатних діячів вітчизняної літератури та науки, в тому числі фольклористики та етнографії, написані для білоруських енциклопедичних видань [11].

З 1987 р. в обласній газеті "Комсомолец Запоріжжя", з 1992-го у газеті "Запорозька Січ" і в 1993-му - в альманасі "Веселий курінь" друкуються тематичні добірки фразеологізмів В. Чабаненка. Це було своєрідною підготовкою до видання збірки "Мудре слово. Прислів'я та приказки в говірках Нижньої Наддніпряни" [12]. Вона містить майже три з половиною тисячі укладених за алфавітним принципом прислів'їв та приказок, що побутували та побутують на Нижній Наддніпрянині. Декілька десятків паремій з відповідними посиланнями та паспортизацією подані за збірками та роботами А. Афанасьєва-Чужбинського, І. Бессараби, І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького, архівними матеріалами та сучасними виданнями прислів'їв та приказок. Але переважна частина - це записи укладача та студентів-філологів ЗДУ (ЗДП), зроблені протягом 1952-1992 рр. у 295 населених пунктах. У "Передмові" В. Чабаненко зазначив, що видані лише ті паремії зі свого зібрання, "які не зустрічаються у відомих академічних і популярних виданнях, та ті, які являють собою місцеві варіанти та переробки широко знаних висловів..." [12, 3]. Таким чином, ця збірка, гідно оцінена читачами та науковою громадськістю [13], є вагомим доповненням до вже спопуляризованого фразеологічного надбання української мови та відбиває розвиток народної фразеології в регіоні впродовж значного (півтора століття) проміжку часу. Характерною ознакою цього видання, як і інших збірок В. Чабаненка, є солідний науковий апарат: пояснення діалектних слів, перелік використаних джерел, перелік пунктів та регіонів, де записані фразеологізми в ХІХ-му - на початку ХХ ст., назви населених пунктів і регіонів, де записані фразеологізми в 1950-1990-х роках.

Логічним продовженням роботи над паремійним багатством регіону стала збірка "Гартоване слово" [14], присвячена "Світлій пам'яті моїх пращурів Єфросинії та Якова Чабаненків і Афанасія та Федора Малишів". Видання цієї книжки для автора-упорядника - виконання їх духовного заповіту: "...Хай вони визнають, що я виконав їх духовний заповіт: не забув, не одцурався Материнського слова, не осквернив його "ради лакомства нещасного" [14, 4]. Книжки В. Чабаненка присвячені батькові ("Січова скарбниця"), пращурам ("Гартоване слово"), "Незабутньому Вчителю - проф. С. П. Самійленкові" ("Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини"), колишнім землякам ("Мудре слово"), Петрові Кальнишу та всьому Війську Запорозькому Низовому ("Великий Луг Запорозький"). У цих присвятах - правдиве відчуття зв'язку з предками та історією краю, усвідомлення необхідності збереження духовної спадщини. У проникливих словах: "Хай їм добре ведеться на далеких райських островах" - доказ власної причетності до духовної традиції, до січової скарбниці, оскільки десь, на райських островах, за версією старанно зібраної та укладеної ним народної прози Нижньої Наддніпрянщини, живуть богатирі, оселилися тут і запорожці. Звідти вони захищають хрещений світ від різної нечисті, і право на життя після смерті поряд з героями прийдешніх часів отримали "сивочолі страдники, тихосумні страдниці" [14, 4].

У збірці "Гартоване слово" вперше в історії української діалектної лексикографії подаються постійні порівняння, вживані в говірках одного регіону. Упорядник збірки підкреслює високий художній рівень поданого матеріалу, значна частина якого (а всього видання вміщує приблизно дві тисячі постійних порівнянь) - "живомовні компаративи", записані ним самим упродовж сорокалітньої збирацької роботи. Хоч, звичайно, є тут і записи фольклористів, що працювали на теренах нинішніх Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей у ХІХ-му - на початку ХХ ст. (І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького, І. Бессараби та ін.), та матеріали студентських фольклорно-етнографічних експедицій.

Наступне видання серії "Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини" - укладений В. Чабаненком "Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини" [15] - налічує близько трьох тисяч фразеологічних одиниць і є словником диференційного типу, оскільки вміщені тут лише ті сталі звороти, що не фіксуються відомими лексикографічними роботами або ж подаються у відмінній формі, в іншому лексичному складі чи з іншим значенням. У порівнянні з попередніми збірками розширюється джерельна база видання (за рахунок введення матеріалів із пісенних збірок Я. Новицького, усних оповідань Микити Коржа в редакції О. Стороженка, нарисів Л. Падалки, до складу яких входить значна кількість фольклорних записів тощо). У "Додатках" подано фразеологізовані каламбури, нісенітниці, прокльони, побажання, заклинання, поради, застереження, подяки, вітання та ін. І знову, як і в попередніх, основу збірки складають унікальні записи самого укладача та його учнів.

Д. Яворницький свого часу здобував історичні та фольклорні і етнографічні матеріали, мандруючи "По следам запорожцев" (так він назвав і книжку, у якій відтворено сам процес збирання запорозької спадщини), а В. Чабаненко часто теж іде шляхами запорожців та своїх видатних попередників. Значна кількість нових записів зроблена на місцях колишньої фольклорно-етнографічної роботи Я. Новицького та Д. Яворницького, що дає змогу порівняти стан збереження народної прози, прислів'їв, приказок та інших народних фразеологізмів на місцях колишніх "козацьких попелищ", простежити, що із традиційної для регіону фольклорної спадщини збереглося до наших днів і як відбуваються зміни фольклорної традиції. Звертає на себе увагу, що записувач не просто "йшов слідом" за знаними етнографами, але й те, що збігаються місця фольклорних записів найчастіше тоді, коли місцевість пов'язана з історією та діяльністю запорозького козацтва, з розташуванням січей та зимівників, там, де довгий час зберігалася запорозька духовна спадщина. Не випадково у переліку населених пунктів, що поданий у додатках до кожного його словника та укладеної фольклорної збірки, є Нікополь, Капулівка, Покровське та ін.

Значною мірою ґрунтується на фольклорних та етнографічних матеріалах унікальне видання - історико-топонімічний словник "Великий Луг Запорозький" (1999) [16], присвячене "Невмирущій пам'яті вірному синові України, шляхетному лицареві й великому страднику Петрові Кальнишу зі всім славним Військом Запорозьким Низовим". Ця книга - своєрідна енциклопедія Великого Лугу - містить найрізноманітніші (лінгвістичні, історичні, географічні, археологічні, топографічні, фольклористичні) відомості про більш як дві тисячі "топооб'єктів". Актуальність та

необхідність такої праці зумовлена тим, що переважна частина природних локусів, назви яких зафіксовано та походження їх проаналізовано у словнику, зникла після будівництва Каховського водосховища 1957 р. Після знищення природних об'єктів поступово забуваються і топонімічні перекази, з ними пов'язані, тим більше, що на берегах водосховища виросло багато нових міст та селищ, людність яких формувалася, як і скрізь на великих новобудовах, зі всього колишнього Радянського Союзу, а отже, історична пам'ять про ці місця у населення майже відсутня і твори про вже неіснуючі елементи ландшафту практично не запам'ятовуються. Відомо, що функціонування фольклорної традиції та трансмісія окремих текстів значною мірою залежать від середовища. В даному випадку йдеться про чисельні зміни в етнічному, соціальному, віковому складі населення (на новобудови приїздила в основному молодь), про зміни природні, ландшафтні та техногенні. Саме тому цінність словника полягає в тому, що він не лише фіксує віковічні природні об'єкти краю, подає наукові розвідки про походження їх назв, але й широко звертається до фольклорної етимології, зафіксованої у топонімічних легендах та переказах. Органічною частиною багатьох словникових статей стали фольклорні фабулати або хронікати, запозичені із відповідними посиланнями зі збірок фольклору Нижньої Наддніпряни (наприклад, стаття "Велике", крім суто лінгвістичного матеріалу, містить записаний Я. Новицьким 1887 р. від М. Пазюка переказ про Велике городище та життя в ньому втікачів від панщини - [16, 40-41; 17]; у статті "Дніпро" [16, 69-72] - записаний Надхнімом переказ про ставлення запорожців до Дніпра - [16, 72; 18] і т. ін.). Значна кількість фольклорних матеріалів зібрана самим автором. Використані в роботі і сучасні фольклорні записи інших збирачів. Старанна паспортизація матеріалів засвідчує, що носії фольклорного знання про минуле краю - переважно літні люди, що бачили й знали Великий Луг.

Дві карти, створені самим В. А. Чабаненком, є органічним додатком до праці, фіксують стан Великого Лугу до і після будівництва Каховської ГЕС. Ці карти - свідчення зухвалого і бездушного ставлення не лише до природи, але й до історії та народної культури. Великий Луг - не лише місцевість, облюбвана козаками, що стала символом Запорозжя (не дарма ж легенди та перекази "пам'ятають" традиційне вітання запорожців: "Пугу, пугу! - Козак з Лугу"). Великий Луг з його річками, урочищами, балками постійно згадується в історичній пісенності та народній прозі Нижньої Наддніпряни, оскільки був притулком, захистом та годівником запорожців. Після створення Каховського водосховища його величезна територія пішла під воду разом із запорозькими січами та зимівниками. Колишнє населення рідної В. Чабаненкові Єлизаветівки змушене покинути свої домівки, оскільки село було затоплене. Представники старшого покоління - хранителі та носії нижньонаддніпрянської народної культури, про що свідчать записані від них твори, але покоління, що народилося вже в іншій місцевості, успадкувало лише частину живої локальної традиції, яка раніше підтримувалася спільною фольклорно-історичною пам'яттю сільської громади і красою та багатством Великого Лугу.

Вражає багатство топоніміки краю, влучність й поетичність історичних назв та їх народної етимології: кожна, бодай найменша часточка рідного пейзажу мала свою назву, усну історію, пов'язані з нею легенди, перекази, бувальщини тощо. Ми часто дивуємося, що в деяких народів опоетизовано кожне джерельце та валун. В словнику топонімів Великого Лугу поряд з іншими відомостями, необхідними для наукової роботи і обов'язковими у довідковому апараті такого роду видання, є "Список досліджених топонімів, їх паралелей і варіантів", у якому матеріал згрупований за типами топооб'єктів. Одразу ж виявляється, що основна частина топонімів пов'язана з водою (вміщено такі підрозділи: "Ріки, річки, потоки, струмки", "Протоки", "Рукави рік, річок і проток", "Ділянки річок, проток і їх рукавів", "Уступи", "Коліна рік, рукавів, проток", "Тоні", "Озера, групи озер", "Лимани", "Затоки, саги", "Бухти", "Плеса", "Болота", "Криниці, колодязі", "Водоймища"). Отже, не дивно, що в героїчних думках, значній частині історичних пісень, що генетично пов'язані із Дніпровим Низом, та в нижньонаддніпрянській народній прозі, особливо в легендах та переказах про запорозьке козацтво, простір маркується ріками, річками, річечками...

Про багатство поетичної уяви та поетичного ставлення до природи свідчить і те, що власні назви та пов'язані з ними легенди мали навіть камені: "Паліїв камінь.., на ньому були вибиті дві ступні. Легенди свідчать: "Тут Семен Палій лежав та стріляв качок. Так ото від нього і сліди на скелі. А жив він у цьому самому лісу, від того й ліс прозався Паліївщиною" [19]. Якщо врахувати, що за однією з легенд під час такого полювання Палій убиває Нечистого [20], то й місце цієї славної події визначено в легенді про останній камінь Паліївської забори. Засвідчені і

назви окремих дерев, про які також творилися народні перекази та легенди: Баштові дуби - [16, 19-20; 21], осокори Братки [16, 32] (наведено лише хронікат, тоді як у "Січовій скарбниці" - народне оповідання з розгорнутим сюжетом, записане В. Чабаненком від батька та Трохима Бондаренка [4, 353]). Щодо Великих осокорів подається згадка про те, що на одному з них гніздилися орли, і той осокір вважався у місцевих жителів недоторканим [16, 43], - дуже цікаве свідчення, оскільки Запорізький край асоціюється у пересічній свідомості переважно з дубами, але у словнику лише одна власна назва цих дерев - Баштові дуби. В. Чабаненко зареєстрував три власні назви осокорів та чотири - верб. І це корелюється з історичними піснями Нижньої Наддніпряниці, де постійно зустрічаємо образ "верби похильної". Згадки про дуби часті у нижньонаддніпрянському фольклорі, але, як правило, вже у записах XIX ст. йдеться про їх знищення, до нашого часу їх збереглося мало, тому й топонімічні легенди та перекази про них в основному забулися.

Загалом у словникові відтворені та проаналізовані назви різних типів топооб'єктів, переважна кількість яких - природні. Значна частина цих природних і штучних локусів та їх назв поступово відходить у небуття, зникає пам'ять про них, тому словник та внесений у нього фольклорний матеріал мають неціненне значення як спосіб увічнення пам'яті про одне із знаменних місць України. Значення словника і в ствердженні поетичності народної етимології, у доказі того, що і в нас народ оспівав не лише кожний куточок, але й кожен камінь, дерево. Потрібно просто уважно слухати та ретельно збирати те, що знають та пам'ятають наші сучасники, враховувати записи попередників, як, власне, і робить В. Чабаненко, і на сторінках, здавалось би, суто наукового видання енциклопедичного типу поступово проявиться народна поетична топографія. Фольклорний матеріал, що став підґрунтям до деяких словникових статей, є і значною складовою розділу "Отак і назвали" у збірках "Савур-могила", "Січова скарбниця".

Останні десятиріччя відзначені намаганням повернути напівзабуту фольклорно-етнографічну спадщину регіону, але поки що перевидана лише незначна її частина [22]. Передрук та публікація окремих виданих та архівних матеріалів І. Манжури, Я. Новицького та Д. Яворницького є в різних збірках фольклорних нарративів [23], але із зрозумілих причин - це збірки української народної прози, тому укладачі не мали на меті висвітлити нарративну традицію окремих регіонів - таких легенд та переказів мало. У XX ст. майже не перевидувалися пісенні збірки Я. Новицького, роботи Д. Яворницького, збірки фольклорної прози І. Манжури тощо [24], отже, вони практично недоступні пересічному читачеві. В. Чабаненко уклав збірки фольклорної прози одного з унікальних історико-етнографічних регіонів України, що дозволило використати значно більший обсяг матеріалу (хоч, звичайно, в одну книжку все накопичене за два століття багатство убагати неможливо), залучити значну частину записів знаних етнографів та фольклористів, які працювали в регіоні. До того ж, він один з перших звернув увагу на фольклорні записи в історичних та етнографічних роботах Г. П. Надхіна, П. К. Дзяковича [25], на нижньонаддніпрянське походження багатьох записів легенд, що увійшли до тривалий час замовчуваної роботи Г. Булашева "Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях" [26], перевідав тексти, розпорошені у періодичних виданнях.

До видання збірок народної прози Нижньої Наддніпряниці учений ішов поступово. Окремі записи легенд та переказів почав друкувати у запорізькій періодиці ще на початку 1980-х років. Першою виданою В. Чабаненком збіркою народних нарративів була "Савур-могила" [27]. Книжка отримала схвальний відгук Олеся Гончара: "Видання цікаве і потрібне. Адже народні перлини Нижньої Наддніпряниці ще раз засвідчують, кому належить цей козацький край" [28], була відзначена фахівцями [29]. Оpubлікована 150-тисячним тиражем, вона швидко знайшла своїх читачів та стала бібліографічною рідкістю. За замовленням видавництва "Промінь" (потім - "Січ") на її ґрунті укладено збірку "Сестра орлів" [30], до якої включено твори, записані впродовж 1950 - 1980-х років В. Чабаненком та його студентами на теренах Запорізької області, тобто на території, значно вужчій за Нижню Наддніпряниці, що і зумовило менший обсяг видання, яке також стало раритетом. Саме цим виданням розпочато серію "Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпряниці".

Постійне прагнення ознайомити сучасників із культурним надбанням Нижньої Наддніпряниці, читацький попит та накопичення нового фольклорного матеріалу спонукали до нового видання - збірки "Січова скарбниця" [31], - обсяг фольклорних нарративів у якому майже вдвічі більший за той, що був у попередніх збірках. І якщо назва першої збірки нарративів орієнтована на регіональність матеріалу, а символом Нижньої Наддніпряниці в українському

фольклорі стала "Савур-могила", то "Січова скарбниця" вказує на джерела духовності, генетичний зв'язок сучасної культури краю із фольклорною спадщиною запорожців, січовиків. Вже сама назва та підзаголовок: "Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини" - спрямовані на усвідомлення читачем того, що Дніпровий Низ - це історичне Запорожжя, з існуванням якого пов'язується українська ідея золотого віку і втраченого раю. Легенди розповідають про колосальну кількість скарбів, що залишили запорожці в цих водах і землях, але найбільший, найвагоміший скарб - це січова скарбниця запорозького вільного духу, незалежності та козацької слави. У розділі "Із прадавніх криниць" вміщені етіологічні, апокрифічні, етногонічні, зоогонічні та інші легенди; у наступних "Понад шляхом чумацьким", "Оборонці покривджених", "На нашій - не своїй землі" є низка записів про події посткозацької доби, але основний масив переказів узгоджується з особливостями регіональної фольклорної традиції та традиціями запису фольклорно-етнографічного матеріалу на Нижній Наддніпрянщині: Я. Новицький часто орієнтувався на "козацькі попелища", Д. Яворницький досліджував переважно Запорожжя козацьке, що зумовило характер та тематику багатьох його фіксацій фольклору, - відтворення народної пам'яті про Запорожжя та запорожців.

У "Січовій скарбниці" подані точна паспортизація текстів, посилання на всі використані джерела - значну кількість книг та публікацій у періодиці, сучасні записи, зроблені укладачем, студентами, знавцями культури регіону. Заголовки легенд та переказів дано здебільшого упорядником та, оскільки у багатьох випадках у ХІХ ст. твори друкувалися російською мовою, то "довелося зробити зворотний, український переклад" [4, 439].

У порівнянні із першою збіркою фольклорних наративів, "Січова скарбниця" містить значно більше матеріалів. Зберігся тематичний принцип укладення, а отже і попередні розділи, які, в той же час, містять нові матеріали: "Із прадавніх криниць", "Ой Січ-мати", "Великий Луг-батько", "Славні лицарі", "Заклятий скарб", "Понад Шляхом Чумацьким", "Отак і назвали", "Оборонці покривджених". Новим є розділ "Хто на Кубань, хто за Дунай" (про долю запорожців після знищення Запорозької Січі). Цей розділ цікавий тим, що засвідчує народну увагу до долі запорожців у посткозацький період, те, що художній простір нижньонаддніпрянського регіонального фольклору ширший за географічні межі краю, і що, як і в період козаччини, сюди, на терени історичного Запорожжя, поверталися твори про його синів, їх діяльність, побут, перемоги, вірність традиціям. Не було у "Савур-могили" і розділу "На нашій - не своїй землі", до якого увійшли наративи, різні за часом творення та побутування, але об'єднані задумом укладача показати, що історія Нижньої Наддніпрянщини, як і всієї України, - це історія постійних намагань підкорити цю землю, тому сюди включені перекази про ординські напади, покріпачення, колективізацію, голодомор, Другу світову війну та повоєнні часи.

Записи ХХ ст., значна частина яких належить самому В. Чабаненкові, свідчать про те, що народна наративна традиція існує й до сьогодні, креативні потенції народу не знищені і традиція усної оповіді зберігає кращі риси фольклору Запорожжя. Серед творів про боротьбу та звияту запорозьких козаків, їх долю та побут частка сучасних записів незначна, що відповідає загальному стану збереження фольклорної пам'яті в регіоні. Найширше побутують легенди та перекази про козацькі скарби, що також вдалося відтворити в аналізованій збірці. Поширеним залишається мотив зачарованого скарбу. Розповсюдженість цих творів настільки велика, що перманентно ведуться пошуки то запорозьких, то махновських скарбів, та навіть скарбу Полуботка, який, буцімто, втоплений у річці Молочній.

Взагалі збірка містить 38 текстів, записаних власноруч укладачем та більше сотні творів, зафіксованих в регіоні впродовж другої половини ХХ ст. В. Чабаненкові вдалося віднайти та записати ту частину народної спадщини, яка довгий час замовчувалася, ігнорувалася, а часто і переслідувалася. Лише в останні півтора десятиліття з'явилася можливість записати твори про події першої половини ХХ ст. До нових належать записи оповідань та переказів про голодомор, часи окупації тощо. У збірці вміщені також народні оповідання та перекази про "власного" нижньонаддніпрянського героя, діяльність якого дістала широкий розголос, - Нестора Махна: на нього та його прибічників екстраполюються деякі риси, притаманні у регіональному фольклорі запорожцям, а це, в свою чергу, свідчить про загальну позитивну оцінку махновщини, яка побутувала у народній творчості всупереч офіційному трактуванню цього явища.

Свідченням єдності та безперервності фольклорної традиції є збереження мотиву власної

відповідальності за долю краю та звинувачення самих себе за його занепад: запорожці звинувачують себе в тому, що не виконували християнські норми у повсякденному побуті, і цей мотив часто зустрічається у пісенних та прозових творах про руйнування Січі (є такі твори і в аналізованій збірці). Сучасне покоління, спостерігаючи збіднення природи внаслідок тотальної зміни крайового ландшафту та екології, також убачає у цьому свою провину. Апокаліптичні ноти звучать у оповіданні, записаному від батька - Антона Яковича, світлій пам'яті якого присвячена книга "Правду казали діди": за знищення старого береста та гнізда воронів "...на больбатівців лихо за лихом почало накочуватися... Голод тридцять третього року, війна, голод сорок сьомого, а тоді ще де не взялась і Каховка! Вигублено плавні, зруйновано старі кладовища, і самої Больбатови не стало. Розлетілись наші люди хто куди попав. Нема тепер ні саду, ні слободи, нічого нема..." [4, 438].

Збірка засвідчує самотність та багатобарвність народної прози Запорожжя, дозволяє виявити в ній як загальноукраїнські (та ширше - слов'янські) так і регіонально-самотні риси, зумовлені геокліматичними та ландшафтними особливостями, умовами історичного, соціального та демографічного розвитку краю. Проведення записів на тих місцях, де працювали знані етнографи та фольклористи ХІХ-го - початку ХХ ст., чітка паспортизація текстів дають змогу порівняти характер побутування та трансформації локальної фольклорної прозової традиції, розвитку окремих мотивів, концептів, образів.

У "Передньому слові" до "Січової скарбниці" укладач слушно зауважує: "Легенди на Нижній Наддніпрянщині творяться і сьогодні. Це легенди нового українського відродження. Колись і їм подивуються наші нащадки" [4, 4].

Живе на теренах історичного Запорожжя гартоване слово, не вичерпані духовні джерела січової скарбниці, про що й свідчить подвижницька діяльність Віктора Антоновича Чабаненка.

1. Колесса Ф. М. Малорусские песни, собр. Я. П. Новицким // Колесса Ф. М. Фольклористичні праці / Підгот. до друку В. А. Юзвенко, ред. О. І. Дей. - К.: "Наукова думка", 1990. - С. 378-382; Колесса Ф. Малорусские сказки, предания, пословицы и поверья, записанные И. И. Манжурой // Там само. - С. 382-583; Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. - Ч. 1. - СПб, 1893. - С. 114-157; Сумцов Н. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии // Сб. статей Екатеринославского научного общества по изучению края. Издан к XIII археологическому съезду в г. Екатеринославе. - Екатеринослав, 1905. - С. 3-10; Білий Володимир. Минуле етнографії на колишній Катеринославщині та її сучасні завдання // Зб. Дніпропетровського крайового іст.-етн. музею. - Т. 1. - Дніпропетровськ, 1929. - С. 235-260 та ін.
2. Історичні пісні / Упоряд. І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко. Нотний матеріал підгот. А. І. Гуменюк / За ред. М. Т. Рильського та К. Г. Гуслистого. - К., 1961. - С. 64-65, 72, 74, 82, 110 та ін.; Легенди та перекази / Упоряд. та примітки А. Л. Іоаніді; Вст. ст. О. І. Дея. - К.: "Наукова думка", 1985. - С. 63, 68, 72-73, 92.
3. Передруки записів: "Кара", "Народний месник" та ін. // Легенди та перекази. - К., 1965. - С. 248, 249-251 та ін.; Як діти сонце визволяли // Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. - К.: "Муз. Україна", 1992. - С. 15 та ін.
4. Січова скарбниця: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упоряд., мовна редакція, передне слово і примітки Віктора Чабаненка. - Запоріжжя: ЗДУ, 1999. - С. 17, 434, 435; 353, 427, 438.
5. Шукач фольклорно-етнографічних скарбів (до сорокаріччя з дня смерті Я. П. Новицького) // Нар. тв. та етнографія. - 1965. - № 6. - С. 80-81; Народна енциклопедія Запоріжжя (до 120-річчя з дня народження Я. П. Новицького) // Зап. правда. - 1967. - 14 жовтня; Яків Новицький // Комсомолець Запоріжжя. - 1967. - 15 грудня; Дослідник Хортиці // Вітчизна. - 1973. - № 1, - С. 216-217 та ін.
6. Живий у пам'яті нащадків: До 120-річчя з дня народження Івана Манжури // Зап. правда. - 1971. - 2 листопада.
7. Українське козацтво: Мала енциклопедія. - К.: Генеза, Запоріжжя: Прем'єр. - 2002. - 568 с.
8. Чабаненко В. А. Славистичні студії (зв'язки, постаті, оцінки). - Запоріжжя. - 2003. - 203 с.
9. Беларускі фольклор у сучасних записах: Брэсцкая вобласць. - Мінськ, 1973; Кирчів Роман. З українсько-білоруського фольклорного пограниччя // Роман Кирчів. Із фольклорних регіонів України: Нариси і статті. - Львів, 2002. - С. 295-317.

10. Див., напр.: "Пам'ятки України". - 1994, № 1-2. - С. 98-99; 1997, № 3. - С. 114-118, 118-120, 120-121 та ін.
11. Максимович М. О. // Беларуская энцыклапедыя. - Мінск, 1997. - Т. 3. - С. 406; Гнатюк В. М. // Там само. - Т. 5. - С. 313; Грінченко Б. Д. // Там само. - С. 484; Українська мова // Беларуская мова: Энцыклапедыя. - Мінськ: БелЭ, 1994. - С. 573-574; "Народна творчість та етнографія" // Этнографія Беларусі. - Мінськ: Вы-ва БелСЭ, 1989. - С. 338-330 та ін.
12. Мудре слово: Прислів'я та приказки в говірках Нижньої Наддніпрянщини. Серія: "Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини". - Вип. 2 / Зібрав і упорядкував Віктор Чабаненко. - Запоріжжя, 1992. - 270 с.
13. Дмитренко М. Пам'ятки мудрості // Сільські вісті. - 1993. - 21 липня (рец. на "Мудре слово"); Натанзон Леонід. "Ой, гоп, та й не дуже ..." // Зап. правда. - 1993. - 23 січня; Сушко К. Зав'язано! ...// Зап. Січ. - 1993. - 17 лютого; Загнітко А. Чудовий дарунок // Східний часопис. - 1993. - 16-30 квітня; Фалько Я. "Мудре слово" // Роб. газета. - 1993. - 29 липня тощо.
14. Гартоване слово: Постійні порівняння в говірках Нижньої Наддніпрянщини / Зібрав і упорядкував Віктор Чабаненко. ("Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини"). - Вип. 3. - Запоріжжя, 1995. - 164 с. (Рец.: Нещерет Т. Торкніться серцем мудрості // Зап. правда. - 1996. - 13 грудня; Сидоренко М. "Гартоване слово" // Зап. правда. - 1995. - 23 серпня).
15. Чабаненко Віктор. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. ("Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини"). - Вип. 4. - Запоріжжя, 2001. - 201 с.
16. Чабаненко Віктор. Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. - Запоріжжя: ЗДУ, 1999. - 331 с.
17. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собр. в Екатеринославщине. 1875- 1906 г. - Екатеринослав, 1911. - С. 56-57.
18. Надхин Г. П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. - М., 1877. - С. 20-21.
19. Яворницький Д. І. Запорожжя... - К.: Веселка, 1995. - С. 229.
20. Січова скарбниця. - С. 211-214; Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. - С. 74-77.
21. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. - С. 59-60.
22. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875-1905 г. / Репринтное издание. - Рига: Спридитис, 1990; Яворницький Д. І. Запорожжя... - К.: "Веселка", 1995; Яворницький Д. І. Іван Сірко. - К.: "Веселка", 1992; Яворницький Д. І. Дніпрові пороги: Географічно-історичний нарис. - Дніпропетровськ: "Промінь", 1989.
23. Напр.: Легенди та перекази. - К., 1985. - Записи Я. Новицького: С. 72-73, 122, 130-131 та ін.; Д. Яворницького с. 92, 121-122, 123-124, 125 та ін.
24. Новицкий Я. П. Малорусские исторические песни, собр. в Екатеринославщине. 1874-1903 г. - Екатеринослав. - 1908; Малорусские песни, преимущественно исторические, собр. Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874-1894 гг. - Харьков. - 1894; Новицкий Я. П. Малорусские народные предания, поверья и рассказы. - Александровск, 1907; Малорусские сказки, предания и поверья, зап. И. И. Манжурой в Екатеринославской губ. // Сб. ХИФО. - Т. 6. - Харьков, 1894. - С. 161-197; Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурою // Сб. ХИФО. - Т. 2. - Харьков, 1890; Малороссийские народные песни, собр. проф. Д. И. Эварницким (Яворницким) в 1878-1905 гг. - Екатеринослав. - 1906 та ін.
25. Надхин Г. П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. - М.: 1877; Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении. Составил П. К. Дзякович. - Мелитополь, 1900.
26. Булашев Георгій. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. - К., 1992.
27. Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упорядник, автор приміток В. А. Чабаненко. - К.: Дніпро, 1990. - 262 с.
28. Див.: Кирилук Вітольд. "Прямуймо, браття, сонцеві навстріч..." // Літ. Україна. - 2001. - 20 грудня.
29. Див.: Дмитренко М. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини // Народна творчість та етнографія. - 1992. - № 1. - С. 65-67; Сушко Константин. Навіть коли б ця книжечка не з'явилася на світ... // Выбор. - 1990. - № 38; Лиходід М. Почитайте тую славу // Зап. Правда. - 1990. - 29 липня; "Савур-могила" // Сільські вісті. - 1990. - 27 грудня та ін.
30. Сестра орлів: Легенди та перекази / Упорядник Віктор Чабаненко. - Дніпропетровськ: Січ,

1991. - 95 с.

31. Рец. див.: Дмитренко Микола. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини // Народна творчість та етнографія. - 2002. - № 3. - С. 112-116; Дмитренко М. Січова скарбниця // Шлях перемоги. - 2002. - 14-22 травня; Абліцов О. Енциклопедія народного життя Нижньої Наддніпрянщини: про нову книгу Віктора Чабаненка "Січова скарбниця" // Зап. Січ. - 2002. - 2 вересня та ін.